

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 1, No.37, Spring 2022, pp 35-52

Received:28/08/2021 Accepted:27/12/2021

Rhetorical Criticism: Definition and Methods

Narges Salehi

Ph. D Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Language and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
n.sadvandi@gmail.com

Yahya Talebian*

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Language and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
ytalebian@gmail.com

Mohammad Reza Haji-Agha Babaie

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Language and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
hajibaba@atu.ac.ir

Extended Abstract

Rhetorical criticism, as an approach to literary criticism, gained attention as knowledge on rhetoric expanded and books and research pieces on rhetoric were authored. However, there has never been a precise definition and a clear methodology for this approach of criticism. Previous attempts at defining rhetorical criticism have provided merely the general principles of rhetoric, while rhetorical criticism is a practical approach to literary criticism that, instead of using literary theories that are external to the text, focuses on the literary devices and figures of speech used in the text itself (e.g. meter, prosody, and aesthetic features). Rhetorical criticism, as an approach to literary criticism, does not have a long history in Iran, and it was only

*Corresponding author

salehi, N., talebian, Y., HAJI AGHA BABAEI, M. (2022). Rhetorical Criticism: Definition and Methods. *Literary Arts*, 14(1), 35-52.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/liar.2021.130299.2054>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.1.3.9>

during the mid-Qajar period that, following the development of literary criticism in Iran, rhetoric was also taken to serve as a useful tool for text analysis. Having examined the related research pieces written on this subject, the present study attempts to provide a definition for rhetorical criticism and elucidate the methods of rhetorical criticism for text analysis. The present study is historical-analytical. Accordingly, in the first place, historical information on rhetorical studies and its background is collected. Then, based on the collected information, rhetorical criticism is defined.

The definition of poetry criticism offered in some books on the stylistics of poetry is not unlike its definition in rhetorical criticism. In his book on poetry criticism, *Truthful Poetry, Unmasked Poetry*, Abdolhossein Zarrinkoob (1923-1999) maintains that “the poet himself” critiques his poetry “when he is weighing and assessing words and meanings in his poem, when he reviews and edits his work, when he talks about his method or his purpose and taste” (Zarrinkoob 1977, p. 9). In fact, poetry criticism is considered a method similar to rhetorical criticism where the poet seeks to explain his method and edit his work.

Considering the existing books on rhetoric and the points raised so far, it can be stated that there is no clear definition for rhetorical criticism, and the existing definitions usually repeat only the same common explanations about what rhetoric is, that is, a discourse that appeals to the audience and is appropriate to its time and place (Ahani, 1959, p. 12; Rajaie, 1974, p. 21; Tajlil, 1991, p. 1; Homaie, 1994, p. 88; Shamisa, 1995, p. 45). In some studies, certain definitions have been provided for rhetorical criticism that are worthy of consideration. In the first instance, rhetorical criticism is defined as “a [a type of] criticism that is produced by examining the literary devices and imagery, or, in other words, devices that exist in our rhetoric” (Soleimani and Mehravaran, 2019, p. 169). In another definition, rhetorical criticism is regarded as a type of criticism that examines the impact of words on the audience (Arab Baferani, 2011, p. 146). From another perspective, rhetorical criticism is taken to be “an inquiry into how rhetorical elements are utilized in poetry and literature. [...] The rhetorical approach was in fact an exploration of how rhetorical devices (eloquence, stylistics, and semantics) were implemented in literary discourse” (Mohebbati, 2011, 463-4).

Considering the related studies on rhetorical criticism, it should be stated that the purpose of rhetorical criticism is to study how the knowledge of rhetoric is used in order to create meaning, establish themes, and influence the audience. It should also be noted that rhetorical criticism includes not only the traditional rhetoric, but also new rhetoric, and focuses on philosophical issues as well.

Based on the definition of rhetorical criticism, two methods can be considered for this type of criticism. The first method is descriptive criticism which deals only with the surface structure of the work and does not go beyond an analysis of the frequency of literary devices. The second method is applied-analytic criticism in which the relationship between a text's rhetorical features and its structure and how it impacts the audience are examined. In this method of criticism, the process of influencing the audience and how rhetoric takes shape in the author's mind are examined.

Having examined the previous studies, the researchers came to this understanding that the topic of rhetorical criticism has somehow been neglected and considered to be self-evident (i.e. not requiring explanation) and its definition has usually been tied to rhetoric. It thus became clear for the researchers that insufficient care has been so far put into defining this type of literary criticism and the approach needs to be redefined on the basis of interdisciplinary studies. Accordingly, rhetorical criticism can be defined as the way rhetoric is used in order to create meaning in the text and shape the imagination of the audience. Such a definition of rhetoric encompasses both traditional rhetoric (prosody, rhyme, stylistics, eloquence, and semantics), and the new

rhetoric (aesthetics, imagery, etc.).

Keywords: Textual Analysis, Literary Criticism, Rhetorical Criticism, Descriptive Method, Applied-analytic Method.

References

- Ahani, Gh. (1959). *Critique of meanings*. Isfahan: Taeed Bookstore.
- Ahmadi, M. (2017). The nature of rhetorical criticism and its importance in literary studies. *Journal of Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 2(3), 73-87.
- Ahmadi, M. (2018). *Rhetoric from theory to criticism*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Akhundzade, M. F. (n.d). *Maktūb-e Akhundzadeh*. Tehran: Tehran University.
- Arab Baferani, A. (2011). Rhetorical critique of the story of Za'al and Rudabeh from Ferdowsi's Shahnameh, and the story of Jamshid and the daughter of the king of Zabol from Asadi's Garshaspname. *Journal of Literary Studies and Research*, 16, 145-168.
- Atash, A. (Ed.) (1983). *Radviani's tarjoman ol-balagheh*. Second Edition. Tehran: Asatir Publication.
- Bolkhari Ghahi, H. (2008). *Image of the fair-faced, imagination of the mystics: Studying the concept of imagination in the opinions of Rumi*. Tehran: Farhangestan-e Honar Publication.
- Browne, E. (Ed.) (2003). *Dawlatshah Samarqandi's tazkerat ol-shoara*. Tehran: Asatir Publication.
- Dastgerdi, V. (Ed.) (1935). *Safavi's tohfe-ye Sami (Sami's gift)*. Tehran: Armaghan Publication.
- Fotouhi Rudmajani, M. (2006). *Literary criticism in Indian style*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Fotouhi Rudmajani, M. (2019). *Visual rhetoric*. Fourth Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Ghazvini, A. (Ed.) (1935). *Razi's al-mojam fi maaeer ashar ol-ajam*. Tehran: Khavar Institute.
- Ghazvini, M. (Ed.) (2009). *Nezami Aruzi's chahar maghale*. Tehran: Zovvar Publication.
- Guerin, W. (2006). *Principles of literary criticism*. Translated by Farzaneh Taheri. Tehran: Niloofar Publication.
- Homaie, J. (1994). *Semantics and expression*. Second Edition. Tehran: Homa Publication.
- Jabri, S. (2012). Critique of artistic aesthetics in literary texts. *Journal of Rhetorical and Linguistic Studies*, 3(5), 31-61.
- Mahdavi Damghani, A. (1996). On rhetoric. *Nama-i Farhangistan*, 7, 15-53.
- Mohebbati, M. (2011). *From form to meaning*. Tehran: Sokhan Publication.
- Morteza Gholi Khan (n.d). *Maktūb-e Morteza Gholi Khan*. (n.p): Sepahsalar School Library.
- Mosaffa, M. (Ed.). (2003). *Hedayat's majma' ol-fosaha*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Nafissi, S. (Ed.). (1956). *Aufi's Lubab ul-Albab*. Tehran: Ebn-e Sina Library.
- Navaie, A. (Ed.). (1985). *Divan Beigi's hadigha ol-shoara*. Tehran: Zarrin Publication.
- Rajaie, M. Kh. (1974). *Maalem ol-Balagheh*. Shiraz: Shiraz University Press.
- Salimi, H. (2020). The artistic and linguistic techniques in the poetry of Hafez: A review of speech engineering in Hafez's poems by Mohammad Rastgoo. *Journal of Literary Arts*, 12(32), 35-52.
- Shafiei Kadkani, M. R. (1987). *Imagery techniques in Persian poetry*. Tehran: Agah Publication.
- Shamisa, S. (1995). *Semantics*. Tehran: Mitra Publication.
- Shawqi Daif, A. (2019). *History and evolution of rhetorical studies*. Translated by Mohammad Reza Toriki. Tehran: Samt Publication.

- Soleimani, A., & Mehravaran, M. (2019). Rhetorical critique of Constitutional-era poetry focusing on poems by Mirzadeh Eshghi and Abolqasem Lahouti. *Journal of Literary Science*, 9(16), 167-205.
- Tafazzoli, A. (2007). *History of pre-Islamic Iranian literature*. Fifth Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Tajlil, J. (1991). *Semantics and expression*. Tehran: Academic Publishing Center.
- Talebian, Y. (1999). *Imagery techniques in the poetry of Khorasani style poets*. Kerman: Emad Kermani Publication.
- Zarrinkoob, A. (1977). *Truthful poetry, unmasked poetry*. Third Edition. Tehran: Javidan Publication.
- Zolfaghari, D., & Mohammadi Badr, N. (2009). Rhetorical critique of a famous verse from Shahnameh. *Journal of Classical Persian Literature*, 1(2), 15-27.

فنون ادبی

سال چهاردهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۸) بهار ۱۴۰۱، ص ۳۵-۵۲

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۶

مقاله پژوهشی

نقد بلاغی؛ چیستی و روش‌ها^۱

نرگس صالحی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

n.sadvandi@gmail.com

یحیی طالبیان*، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌ها خارجی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

ytalebian@gmail.com

محمد رضا حاجی آقابابایی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران،

ایران

hajibaba@atu.ac.ir

چکیده

بلاغت یکی از دانش‌های مورد توجه شاعران، نویسندگان و کاتبان ایرانی و عرب بوده و برای تبیین مفهوم آن از گذشته تا عصر حاضر مقالات و کتاب‌های متعددی نوشته شده است. همچنین از بلاغت برای تحلیل متن استفاده کرده‌اند. در پژوهش حاضر با نگاه به آثار بلاغی و پژوهش‌های انجام‌شده درباره آن سعی بر این است که نقد بلاغی به‌عنوان یکی از گونه‌های مهم در نقد ادبی تبیین شود. دانش بلاغت (ستتی و مدرن) یکی از مهم‌ترین ابزارها برای تولید معنا و تأثیرگذاری بر مخاطب است که با بهره‌گیری از آن در نقد بلاغی می‌توان به معنای نهفته در متن نزدیک شد و حتی کلیت یک اثر را نسبت به شرایط فرهنگی و اجتماعی روزگارش سنجید. در این پژوهش پس از بازتعریف نقد بلاغی، به دو روش این نقد که دربرگیرنده نقد توصیفی، نقد کاربردی تحلیلی است، پرداخته شده است. برای تبیین بهتر مطالب برای هر گونه نقد بلاغی چند نمونه معرفی شده است. **کلیدواژه‌ها:** تحلیل متن، نقد ادبی، نقد بلاغی، روش توصیفی، روش کاربردی تحلیلی.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری دانشجو با عنوان «جریان‌شناسی نقد ادبی از میانه دوره قاجار تا دوره معاصر» با راهنمایی دکتر یحیی طالبیان و مشاوره دکتر مهدی محبتی و دکتر محمد رضا حاجی آقابابایی است.

* مسؤول مکاتبات

صالحی، نرگس، طالبیان، یحیی، حاجی آقا بابایی، محمد رضا. (۱۴۰۱). نقد بلاغی؛ چیستی و روش‌ها، فنون ادبی ۱۴ (۱)، ۳۵-۵۲.

۱. مقدمه

نقد بلاغی یکی از گونه‌های نقد ادبی است که همزمان با رشد دانش بلاغت و نگارش کتاب‌ها بلاغی مورد توجه بوده است؛ اما می‌توان گفت هیچ‌گاه تعریفی دقیق و روشی مشخص برای این نوع نقد در نظر گرفته نشده است و هنگام تعریف آن به بیان همان اصول کلی بلاغت بسنده می‌شود؛ حال آنکه نقد بلاغی یکی از گونه‌های کاربردی نقد ادبی است که در آن به‌جای بهره‌گیری از نظریه‌های ادبی بیرون از متن با نگاه به آرایه‌های ادبی، وزن شعر، معنا و موضوعات زیبایی‌شناسی به کاررفته در خود متن به بررسی و تحلیل آن می‌پردازیم.

در نگاه نخست گویی نقد بلاغی بیشتر برای بررسی اشعار مناسب به نظر می‌آید، اما با گسترش انواع گونه‌های شعر و نثر و ورود بلاغت به داستان‌ها و نوشتار آهنگین شاید بتوان گفت این نوع نقد برای بررسی متون داستانی نیز مناسب به شمار می‌آید که این نوع تغییر نگاه، حاصل رویکردهای مختلفی است که در بلاغت پدید آمده است. امروزه بلاغت در قالب رویکرد سنتی (معانی، بیان و بدیع) و رویکرد جدید دربرگیرنده موضوعات زیبایی‌شناسانه و معنی‌شناسی شناخته می‌شود که هرکدام با توجه به مخاطب، هدفی خاص برای خود متصور شده‌اند. در رویکرد سنتی هدف بررسی شگردهای بلاغی استفاده شده در متن است و توجه چندانی به تأثیرگذاری صنایع ادبی در آفرینش معنا و تحلیل متن نمی‌شود و نیز موضوعاتی همچون تصویرپردازی یا بهره‌گیری از شگردهای روایی تأثیرگذار در ایجاد زیبایی متن، بررسی نمی‌شوند.

نقد بلاغی به‌عنوان یکی از ابزارهای بررسی متن و شناسایی آرایه‌های ادبی موجود در متن به نخستین کتاب بلاغی فارسی، ترجمان‌البلاغه برمی‌گردد که در قرن پنجم نگاشته شده است. این نوع از نقد در تذکرها نیز زیاد به چشم می‌خورد و تذکره‌نویسان در بیان ویژگی‌های شعری یک شاعر، بسته به نوع نگاهشان به بررسی کلی شعر وی می‌پرداختند؛ برای مثال در *باب‌الباب* درباره شعر ابوالفتح بستی آورده است که «صاحب تحسین و بلاغت و والی هنر و براءت، نور حدیقه کفایت و نور حدقه درایت، نظم خوب او ذوق آب حیات داشت و نثر روان او محبوب روان بود» (عوفی، ۱۳۳۵: ۶۳) یا در *تذکره‌الشعرا* در ذکر امیر خسرو دهلوی چنین آورده است که «کلمات او از شرح مستغنی است، ذات ملک صفات او به غنایم عالم معنی غنی، ... حقایق را در شیوه مجاز پرداخته، جراحات عاشقان مستهام را اشعار ملیح او نمک می‌باشد» (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۲۳۸) یا سام میرزا در *تحفه سامی* در ذکر اشعار رازی شوشتری آورده است که «طبعش در غزل خوب بود، اشعار او شترگره واقع شده در سایر اقسام هم شعر می‌گفت، اما به کار نمی‌آمد» (سام میرزا، ۱۳۱۴: ۱۲۹). لطفعلی بیگ بیگدلی در *آثر درباره شعر باباغانی* آورده است که «دیوانش ملاحظه شد، قصاید صاف دارد، اما به فن غزل‌سرایی مایل» (بیگدلی، ۱۳۳۷: ۲۶۸). دیوان‌بیگی شیرازی درباره شعر ادیب صفوی آورده است که: «بیشتر به زور علم، شعر درست می‌کرده؛ از این روی در اشعارش ملاحظت و آئیت کم است و بسیار جاها هم قوافی و ردیف‌ها را که نادراً استادان به ضرورت و لزوم در یک قصیده یکی دو تا را شایگان می‌آورده‌اند او مکرر آورده» (دیوان بیگی، ۱۳۶۴: ۱۱۳-۱۱۲) یا «[زین‌الدین سکزی] از اهل سیستان است و فاضل ذی‌شأن در سخنوری و سخنرانی طبعش متین است و سخنش رنگین در صنایع و بدایع ماهر و اشعار نیکو از ظاهر ...» (هدایت، ۱۳۸۲، ج ۲: ۸۹۲). عمده توضیحات به عباراتی چون «طبعش خوب بوده» یا «در فن غزل بهتر بوده» و عباراتی این‌چنینی خلاصه می‌شود که همین عبارات نیز برگرفته از نگاه بلاغی به متن است.

نقد بلاغی به‌عنوان یکی از رویکردهای نقد ادبی در ایران چندان زیاد نیست و شاید بتوان گفت از میانه دوره قاجار با گسترش دانش نقد ادبی در ایران به دانش بلاغت به‌مثابه یکی از ابزارهای مفید نقد و تحلیل متن نگاه شد. در پژوهش حاضر، تلاش شده است با توجه به بررسی‌ها، تعریفی از نقد بلاغی در نقش یکی از گونه‌های نقد، ارائه شود و روش‌های بررسی متن بر اساس این‌گونه از نقد تبیین شود.

۱-۱- پیشینه پژوهش

باتوجه به بررسی‌ها، دربارهٔ مباحث نظری نقد بلاغی در زبان فارسی، پژوهشی یافت نشد؛ البته آثار گوناگونی پدید آمده است که از این گونهٔ نقد برای تحلیل متون بهره گرفته‌اند که به معرفی بخشی از آنها پرداخته می‌شود:

«نقد زیبایی‌شناسی هنری در متون ادبی» در این پژوهش نویسنده با تکیه بر زبان‌شناسی ساختارگرا و نقش‌گرا سعی دارد تا اصولی را جهت بررسی متون ادبی و هنری معرفی کند که البته این تلاش را می‌توان به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های نقد بلاغی به صورت ناقص به شمار آورد (جبری، ۱۳۹۱: ۶۲-۳۱). «نقد بلاغی هدایه‌المعلمین فی الطب» در این پژوهش، نویسندگان با تکیه بر فن خطابه و نقد ریتوریک‌سی سعی در تحلیل متن هدایه‌المعلمین داشته‌اند (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۹۱-۲۱۸). «نقد بلاغی شعر مشروطه با تأکید بر اشعار میرزاده عشقی و ابوالقاسم لاهوتی» در این پژوهش نیز با بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی سعی بر تحلیل اشعار مشروطه شده است (سلیمانی و مهرآوران، ۱۳۹۸: ۲۰۵-۱۶۷). «روش نقد بلاغی فروزانفر در سخن و سخنوران» در این پژوهش نویسنده سعی داشته است تا روش انتقادی فروزانفر را که با تکیه بر نقد بلاغی و دانش انتقادی در کتاب سخن و سخنوران آمده است، بررسی کند (خاتمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۷-۷۹). «نقد بلاغی داستان زال و رودابه شاهنامهٔ فردوسی و داستان جمشید و دختر شاه زابل گرشاسب‌نامهٔ اسدی» در این پژوهش، با بهره‌گیری از نقد بلاغی سعی نویسنده بر آن بوده است تا وجه تمایز و برتری شاهنامهٔ فردوسی را براساس علوم بلاغی نشان دهد (عرب بافرانی، ۱۳۹۰: ۱۶۸-۱۴۵). «نقد بلاغی بیت معروفی از شاهنامه» در این پژوهش نویسندگان با تکیه علوم بلاغی سعی بر نشان‌دادن برتری بیتی در یکی از ضبط‌های شاهنامه داشتند (ذوالفقاری و محمدی‌بدر، ۱۳۸۹: ۱۴۳-۱۸۶) با مرور پیشینه، پژوهشی یافت نشد که در آن به ماهیت و چیستی نقد بلاغی خاصه از دورهٔ قاجار به بعد پرداخته باشد.

۱-۲- روش پژوهش

روش این پژوهش تاریخی-تحلیلی است. بر این اساس ابتدا گزاره‌ها و اطلاعات تاریخی دربارهٔ علوم بلاغی و پیشینهٔ آن جمع‌آوری و با استناد به این اطلاعات نقد بلاغی و ماهیت آن تعریف می‌شود و سپس با تأکید بر نمونه‌های عملی شیوهٔ نقد بلاغی به‌خصوص از میانهٔ دورهٔ قاجار تا عصر حاضر تبیین و نقاط اشتراک این گونهٔ نقد ادبی با دیگر حوزه‌های نقد مشخص می‌شود.

۲. پیشینهٔ مطالعات بلاغی

بلاغت در معنای سنتی آن تا قرن‌ها یکی از مشخصه‌های مهم ادبیّت متن به شمار می‌آمد و وضع قوانین بلاغی آرام‌آرام در عنوان‌های دانش معانی و بیان و بدیع رخ نموده و در زمان‌های گوناگون و بسته به نظر عالم بلاغی با عنوان‌های علوم بدیعی (ابن معتر)، علوم بلاغی (عبدالقاهر جرجانی)، علوم بیانی (زمخشری) و معانی و بیان و بدیع (سکاکي) از آن یاد می‌شده است. با گسترش مطالعات ادبی شاخص‌های دیگری نیز در مطالعهٔ ادبیّت متن به کار گرفته شد و موجب گسترش این شیوه شد.

در دورهٔ اسلامی، قرآن مهم‌ترین انگیزه برای رشد و گسترش علوم بلاغی بود و آثار متعددی نیز در این زمینه تألیف شد که برخی از این آثار عبارت‌اند از: مجاز القرآن از ابو عبیده، تأویل مشکل القرآن از ابن قتیبه دینوری، جامع البیان عن تأویل القرآن از محمد بن جریر طبری و .... را می‌توان نام برد.

کتاب الکتاب سیبویه را نخستین اثر مدوّن بلاغی می‌دانند که در قرن دوم هجری تألیف شده است. از این پس آثار فراوانی در زمینهٔ بلاغت در ادب عرب نوشته شد که در ادامه به نام آنها اشاره خواهد شد: کتاب صحیفه از بشر بن معتمر رساله‌ای معتزلی زمینهٔ بدیع است که جاحظ در البیان و التبیین از آن بسیار بهره برده است (شوقی ضیف، ۱۳۹۸: ۵۵-۵۴). الشعر و الشعرا از ابن قتیبه دینوری اثری دیگر در زمینهٔ بلاغت در قرن سوم هجری است که یکی از قدیمی‌ترین آثار در زمینهٔ نقد

شعر به شمار می‌آید. *الکامل* از ابوالعباس مبرد نحوی از دیگر آثار بلاغی قرن سوم هجری است. *قواعد الشعر* از ابوالعباس ثعلب کوفی، *البدیع* از ابن معتز، *عیار الشعر* ابن طباطبا، *نقد الشعر* از قدامه ابن جعفر، *الموازنه* بین ابی‌تمام و البحتری از ابوالقاسم حسن آمدی، *الموشح* ابو عبدالله محمد مرزبانی، *الصناعتین* از ابو هلال عسکری، *العمده فی صناعه الشعر* و *نقد* از ابن رشیق قیروانی، *سرّ الفصاحه* از ابن سنان خفاجی، *دلایل الاعجاز* و *اسرار البلاغه* از عبدالقاهر جرجانی، *المفصل* از زمخشری، *نهایه الایجاز فی درایه الاعجاز* از فخرالدین رازی، *مفتاح العلوم* سکاکی، *تلخیص المفتاح* از محمد بن عبدالرحمن قزوینی، *مطول* سعدالدین تفتازانی از جمله آثار مهم بلاغی عربی است. پس از این آثار دیگر کتاب‌های بلاغی بیشتر شرح *تلخیص المفتاح* و *اسرار البلاغه* و *مطول* بوده است.

پیشینه مطالعات بلاغی در ایران، به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد و در برخی از کتاب‌های عربی سده‌های نخستین بر آگاهی ایرانیان از این دانش تأکید شده است (تفضلی، ۱۳۸۶: ۳۱۴). متأسفانه هیچ کتابی از آن دوران بر جای نمانده است؛ البته پژوهشگران از کتابی به نام *کاروند ایرانیان* یاد می‌کنند که به موضوع چگونگی سخن گفتن و شیوایی و رسایی کلام پرداخته است. قدیمی‌ترین منبعی که از این کتاب یاد کرده است، کتاب *البيان والتبيين* جاحظ است که آن را کتابی می‌داند که به شیوه‌های سخنوری پرداخته است؛ «هر که می‌خواهد در صناعت بلاغت به کمال رسد و کلمات غریب دور از ذهن را بشناسد و در دانش لغت پرمایه شود، باید کتاب *کاروند* را بخواند» (مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۱۸).

ترجمان البلاغه اثر رادویانی نخستین اثر مکتوب بلاغی فارسی در قرن پنجم هجری است. رادویانی در مقدمه کتاب نیز اذعان می‌کند که پیش از او ابویوسف و ابوالعلا شوشتری به فارسی کتابی در زمینه عروض نوشته‌اند، اما این کتاب‌ها در دست نیست: «چون عروض و معرفت القاب و قوافی همه به تازی دیدم و به فایده وی یک گروه مردم را مخصوص دیدم، مگر عروضی کی ابویوسف و ابوالعلا شوشتری به پارسی کرده‌اند» (رادویانی، ۱۳۶۲: ۲).

در سده پنجم نیز با استناد به سخن نظامی عروضی، دو کتاب به نام‌های *غایه‌العروضین* و *کنز القافیه* در علم عروض و قافیه نوشته بهرامی سرخسی است که البته نسخه‌ای از آنها در دست نیست. «هر که را طبع در نظم شعر راسخ شد و سخنش هموار گشت، روی به علم شعر آرد و عروض بخواند و گرد تصانیف استاد ابوالحسن السرخسی بهرامی گردد، چون غایه‌العروضین و کنز القافیه و نقد معانی و نقد الفاظ و سرقات و تراجم» (نظامی عروضی، ۱۳۸۸: ۱۴۴). در *المعجم* در کنار نام بهرامی سرخسی، نامی نیز از بزرگمهر قسیمی برده می‌شود که گویا او نیز از عروضیان بوده است و تألیفی در این زمینه داشته است: «شرح بحور یک دایره از دوایر مجهول و بحور مستحدث کی عروضیان عجم چون بهرامی سرخسی و بزرگمهر قسیمی و امثال ایشان احداث کرده‌اند» (رازی، ۱۳۱۴: ۱۳۵).

در قرن ششم کتاب *حداثق السحر* رشید وطواط نوشته شد و توجه به نگارش کتاب‌های بلاغی بیش از پیش شد. در همین سده، ابومحمد محمد بن رشیدی سمرقندی کتابی به نام *زینت‌نامه* درباره شعر نوشته است. در قرن هفتم، کتاب *المعجم فی معاییر اشعار العجم* از شمس قیس رازی نوشته شد که اثری قابل توجه درباره علوم بلاغی است. در همین دوره خواجه نصیرالدین توسی کتاب *معیار الاشعار* را درباره ماهیت شعر و صناعت ادبی نوشت. *کنز القواید* از حسین محمدشاه بن مبارکشاه انصاری نیز از دیگر کتب بلاغی سده هفتم است.

از قرن هشتم به بعد بر حجم کتاب‌های بلاغی افزوده شد. در همین قرن سه کتاب *معیار جمالی* از شمس فخری اصفهانی، *دقائق الشعر* از تاج‌الحاوی، *حقایق الحدائق* از شرف‌الدین رامی، *الکافیه* از محمود بن عمر نجاتی نیشابوری و *عراضه العروضین* از ابوالفضل محمد بن خالد القرشی نوشته شد. همچنین کتاب *جامع الصنایع و الاوزان* از سیف جام هروی در جمع میان بلاغت و نقد ادبی در قرن هشتم نوشته شده است.

در قرن نهم آثار مهم *بلایع الافکار فی صنایع الاشعار* از ملاحسین واعظ کاشفی در زمینه صناعات ادبی در شعر نوشته

شد. «اغلب این کتاب‌ها بازنویسی و نقل مطالب المعجم و حدایق السحر است و نوآوری چندانی در آنها به چشم نمی‌خورد.» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۳۴) در کنار این آثار، کتاب‌هایی چون عروض سیفی از سیفی بخاری، رساله موسیقی از جامی و رساله تحفه الشعرا از صفی‌الدین علاء و بدایع الافکار فی صنایع الأشعار از ملاحسین واعظ کاشفی نیز نوشته شد.

در سده دهم نیز نگارش کتاب‌های بلاغی بیشتر به صورت تقلیدی بوده است و می‌توان به کتاب‌های بدایع الصنایع از امیربرهان‌الدین عطاءالله بن محمود الحسینی، جمع مختصر از وحیدی تبریزی، لعل قطبی از نصیرای همدانی اشاره کرد. در سده یازدهم دو اثر به نام‌های دستور الشعرا از امانی مازندرانی و انوارالبلاغه از محمدصالح مازندرانی نگاشته شد.

در سده دوازدهم کتاب سبجه المرجان از غلامعلی آزاد بلگرامی «اثری تطبیقی در زیبایی‌شناسی شعر هندی - فارسی و عربی است.» (همان: ۱۷۸) غزلان الهند، دیگر اثر بلگرامی است که برخلاف کتاب پیشین که شواهد مثالش عربی بوده است، شاهد مثال‌های این کتاب فارسی است.

در سده سیزدهم چند اثر به نام‌های مدارج البلاغه از رضاقلی خان هدایت، ابدع‌البدايع از میرزاحسین شمس‌العمما گرگانی، دره نجفی از میرزا آقا سردار و درر الادب از عبدالحسین آق‌اولی در زمینه مطالعات بلاغی نوشته که بیشتر تقلید از آثار عربی چون المطول و تلخیص المفتاح بود.

در سده چهاردهم به سبب گسترش مطبوعات و تأسیس دانشگاه روند مطالعات بلاغی متفاوت شد و آثار مختلفی در حوزه‌های مختلف تألیف و ترجمه شد که به برخی از مهم‌ترین این آثار در ادامه اشاره خواهد شد. هنجارگفتار از سیدنصرالله تقوی، معالم البلاغه از محمدخلیل رجایی، فنون بلاغت و صناعات ادبی از جلال‌الدین همایی، اصول علم بلاغت در زبان فارسی از غلامحسین رضائزاد، زیب سخن از سیدمحمود نشاط، آیین سخن از ذبیح‌الله صفا، بدیع، بیان، معنای از سیروس شمیسا، زیبایی‌شناسی سخن پارسی (جلد ۳) از میرجلال‌الدین کزازی، صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی از یحیی طالبیان، صور خیال در شعر فارسی و موسیقی شعر از محمدرضا شفیعی کدکنی، بلاغت تصویر از محمود فتوحی، از زبان‌شناسی به ادبیات از کورش صفوی، صور خیال در سحر سیال از علی محمد سیف، صور خیال در شعر مقاومت از حسن قاسمی، صور خیال در خمسه نظامی از برات زنجانی، فن بیان در آفرینش خیال از بهروز ثروتیان و ... از مهم‌ترین آثار بلاغی در یک صد سال اخیر است.

۳. نقد بلاغی (ماهیت و روش)

۱-۳- ماهیت:

در برخی از کتاب‌های نقد شعر یا سبک‌شناسی شعر، تعریفی از نقد شعر ارائه شده است که بی‌شبهت با نقد بلاغی نیست. زرین کوب در کتاب شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب درباره نقد شعر عقیده دارد که «خود شاعر وقتی در شعر خویش الفاظ و معانی را سبک سنگین می‌کند، وقتی کار خود را مرور و اصلاح می‌کند، وقتی در باب شیوه کار یا هدف و ذوق خویش سخن می‌گوید» در حال نقد شعر است (زرین کوب، ۱۳۵۶: ۹). در حقیقت نقد شعر، روشی مشابه با نقد بلاغی تلقی شده که در آن شاعر در پی تبیین روش و تصحیح کار خود است. زرین کوب در این کتاب برای بررسی شعر یا به تعبیر او نقد شعر، توجه به موضوعاتی چون معنی و لفظ، معانی و اقتضای حال، عروض و قافیه، صنعت و بدیع، قالب و ردیف، معنی و مقصود را ضروری می‌داند. فتوحی نیز در تبیین ماهیت علم بلاغت عقیده دارد که «بلاغت بنا به ماهیت خود در پی تبیین عناصر ادبیات و به‌ویژه عناصر زیبایی‌شناختی صوری است و از طریق تئوریزه کردن و شناسایی و تعریف آن‌ها، ابزاری برای شناخت بهتر و ارزیابی دقیق‌تر سخن ادبی در اختیار منتقد قرار می‌دهد» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۳۵). وی بلاغت را ابزاری مناسب برای تحلیل متن ادبی در نظر گرفته است که مواد خام را در اختیار منتقد قرار می‌دهد تا سخن ادبی را درک کند.

باتوجه به نکات مطرح شده و با نگاه به کتاب‌های بلاغی باید گفت تعریفی خاص از نقد بلاغی ارائه نشده است و معمولاً تعریف حول محور همان توضیحات رایج درباره چستی بلاغت است که سخن گفتن به اقتضای حال و مقام مخاطب بوده است (نک: آهنی، ۱۳۳۸: ۱۲؛ رجایی، ۱۳۵۳: ۲۱؛ تجلیل، ۱۳۷۰: ۱؛ همایی، ۱۳۷۳: ۸۸ و شمیسا، ۱۳۷۴: ۴۵). برمبنای این تعاریف باید گفت در «خلق آثار ادبی چه گفتن مطرح است و چگونه گفتن» (سلیمی، ۱۳۹۹: ۳۸). در برخی از پژوهش‌ها تعریفی از نقد بلاغی ارائه شده که تأمل برانگیز است. در تعریف نخست، منظور از نقد بلاغی «نقدی است که با بررسی صنایع ادبی و تصاویر خیالی یا به بیانی صنایعی که در بلاغت ما وجود دارد، صورت می‌گیرد» (سلیمانی و مهرآوران، ۱۳۹۸: ۱۶۹). در تعریف دیگر، نقد بلاغی را نقدی می‌دانند که تأثیر در مخاطب را بررسی می‌کند (عرب بافرانی، ۱۳۹۰: ۱۴۶). از نگاهی دیگر می‌توان گفت که نقد بلاغی «جست‌وجو در نحوه به کارگیری ارکان بلاغی در شعر و ادب است. رویکرد بلاغی در واقع کنکاش و کاوش در شیوه کاربرد صنایع بلاغی (بیان، بدیع و معانی) در کلام ادبی بود که گاه به‌خاطر عدم تفکیک دقیق و منطقی مباحث، با حوزه‌های دیگر مختلط و ملتبس می‌شد» (محبتی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۶۶۴-۶۶۳) «از نظر احمد مطلوب نقد بلاغی نقدی است که اصول و موارد بلاغی قدیم و هر آنچه با گذر زمان بدان اضافه می‌شود، دربرمی‌گیرد و ناقد باید براساس و اصولی وقوف داشته باشد. اصولی که ایشان در نقد بلاغی مفید دانسته‌اند، چهار دسته است: لفظ، نظم، تصویر و تحسین» (سلیمانی و مهرآوران، ۱۳۹۸: ۱۶۹). منظور از لفظ همان لغاتی است که شاعر یا نویسنده اثر تولید می‌کند، نظم چگونگی کنار هم قرارگرفتن الفاظ است، تصویر نیز براساس صنایع بدیعی شکل می‌گیرد و محسنات لفظی و معنوی کلام است (همان: ۱۷۰).

باتوجه به پژوهش‌های مرتبط با نقد بلاغی باید گفت منظور از نقد بلاغی بررسی چگونگی بهره‌گیری از دانش بلاغت در راستای تولید معنی و مضامین و تأثیرگذاری بر مخاطب است. باید دقت داشت که نقد بلاغی فقط دربرگیرنده بلاغت سنتی نیست، بلکه در این نوع نقد، بلاغت جدید و مباحث فلسفی نیز مورد توجه است.

شایسته یادآوری است که نقد بلاغی را نباید با نقد رتوریک اشتباه گرفت. در نقد رتوریک، سخن مخیل اقناعی بررسی می‌شود (احمدی، ۱۳۹۶: ۷۶) «نظریه‌های رتوریک به‌طور کلی (سنتی و جدید) نظریه‌هایی هستند که درباره عملکرد زبان به‌عنوان ابزار ارتباط مباحثی مطرح می‌کنند و بدین‌سان درک انسان را از ارتباطات افزایش می‌دهند» (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۸-۱۷). درواقع «این نوع نقد به‌منظور بررسی و تحلیل ارتباط‌های انسانی پدید آمده است» (همان: ۱۸). نقد رتوریک در نگاه سنتی بر موضوع اقناع مخاطب توجه دارد (گرین و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۶۵).

اگرچه نقد رتوریک و نقد بلاغی همانندی‌های دارند، باید توجه داشت که در نقد رتوریک هدف اصلی اقناع مخاطب برمبنای بهره‌گیری از زبان و استفاده از شگردهای منطقی و خطابی است، اما در نقد بلاغی هدف اصلی ایجاد تخیل شاعرانه و تأثیرگذاری بر مخاطب با بهره‌گیری از شگردهای ادبی و بلاغی است و شاعر یا نویسنده در پی اقناع مخاطب نیست، بلکه در پی تأثیرگذاری عاطفی و احساسی بر مخاطب است که ممکن است به اقناع منجر شود یا نشود.

۲-۳- روش‌ها

باتوجه به تعریف نقد بلاغی می‌توان دو روش برای این نقد در نظر گرفت. روش نخست، نقد توصیفی است که صرفاً با رو ساخت اثر سروکار دارد و بررسی آن از سطح بسامدگیری آرایه‌ها فراتر نمی‌رود. روش دوم نقد کاربردی - تحلیلی است که نسبت میان بلاغت متن با ساختار اثر و چگونگی تأثیرگذاری بر مخاطب در این گونه بررسی می‌شود و طی آن فرایند تأثیرگذاری بر مخاطب و چگونگی شکل‌گیری بلاغت در ذهن مؤلف بررسی می‌شود.

نقد توصیفی که نخستین روش در نقد بلاغی متون، بررسی تأثیر آرایه‌های ادبی برای درک بهتر متن است که یکی از روش‌های رایج در نگارش کتب بلاغی و بررسی اشعار شاعران مختلف نیز به شمار می‌آید و البته شیوه رایج در نگارش

تذکره‌های دوره صفوی و قاجار بوده است. بررسی بلاغی متون به این شیوه کمک زیادی به نشان‌دادن نقش بلاغت در شکل‌گیری معنا یا تکمیل معنا می‌کند.

نخستین نقد بلاغی توصیفی را که چندان هم روشمند نیست، می‌توان نقد آخوندزاده (قریتقا/ قریتکا/ کریتکا) بر اشعار سروش اصفهانی دانست که در سال ۱۲۵۴ شمسی خطاب به منشی روزنامه ملت سنیه/ ایران نوشته است. آخوندزاده در نقد شعر سروش اصفهانی نخست بر این موضوع تأکید دارد که حسن مضمون و حسن الفاظ از شرایط عمده شعر به شمار می‌آید و تأکید دارد که قصیده سروش نه حسن مضمون و نه حسن الفاظ دارد و تأکید دارد که «وزن پاره‌ای از افرادش هم خالی از خلل نیست، پس آن را شعر نمی‌توان نامید» (آخوندزاده، ۱۳۷۴: ۲۹-۳۰).

پس از ایرادهایی که بر وزن قصاید سروش وارد می‌کند، به سراغ الفاظ می‌رود و معتقد است نسبت چندان با متن ندارد و به گمان آخوندزاده موجب سستی متن شده است. «الفاظی که در قصیده آفتاب شعرا اتفاق افتاده کمال رکاکت را دارد، این هاست: ترهات، عقارب و حیات، خیرات، تحرک، حشرات، معترف و .... استعمال این الفاظ در نثر جایز است، اما در شعر مقبول نیست» (همان: ۳۱-۳۰) به عقیده آخوندزاده هر واژه‌ای مناسب بافت شعری نیست.

پس از بیان این مباحث و اشکالاتی که از وزن شعر او می‌گیرد، به مضمون نیز توجه می‌کند و عقیده دارد که مضمون شعر او نیز نامناسب است. «آفتاب شعرا می‌خواهد رسول خدا را نیز فریب بدهد که در صله همین پرولوپات‌سیئات او را ببخشند، خیر! مخلدوم عفو کن. عقل رسول خدا مثل عقل منشی روزنامه نیست» (همان: ۳۴).

در مجموع می‌توان گفت نوع نگاه آخوندزاده در این مقاله باتوجه به پیشینه ادبی که تأکید فراوانی بر موضوع بلاغت در اشعار داشته، از نوع نقدهای بلاغی نخستین است که نیازمند دقت نظری بیشتر است. منشی روزنامه ملت سنیه، مرتضی قلی‌خان نیز پاسخی به میرزافتحعلی آخوندزاده می‌دهد که می‌توان آن را نقد بلاغی روشمند در دوره قاجار به شمار آورد. روش مرتضی قلی‌خان در این مقاله به این صورت است که پیش از ورود به بحث و پاسخ به اشکالات آخوندزاده، با استناد به سخن بزرگان شعر و ادب درباره موضوعات مورد انتقاد او، مباحثی را مطرح می‌کند و سپس باتوجه به متون ادبی پاسخ آخوندزاده را می‌دهد.

مرتضی قلی‌خان موضوع حسن الفاظ و کلمات صحیح و قبیح در شعر را با ارائه مثال‌هایی مختلف از اشعار شاعران بزرگ نقد می‌کند. به گمان او کلماتی که سروش در شعر خود استفاده کرده قبیح نیستند، بلکه در اشعار شاعران بزرگ نیز به کار رفته و راه سنجش اینکه کلامی قبیح است یا خیر از چند طریق می‌توان فهمید: نخست آنکه به قاموس‌ها مراجعه کنیم که آن چندان کارساز نیست؛ زیرا در قاموس‌ها معمولاً معنای لغوی نوشته شده است؛ دوم آنکه تفاوت نظر میان شاعر و ناقد است که کلمات را نادرست دانسته است و آن کلمات خودش پانزده واژه بیشتر نیست و مرتضی قلی‌خان با تکیه بر کلام بزرگان سعی می‌کند تا درستی استفاده از این کلام را نشان بدهد.

اول غلط مرجوع به جواهر الفاظ لغویه و تشخیص آن از کتب مقرر رسمیه در علم لغت مقرر است [...] دوم غلط راجع به سوق کلام که عبارت از خلل در تألیف و استعمال مرکبات نظام و اشتباه در انضمام پاره از آن به دیگری به حسب اقتضای مقام است و این اول مرحله از مراحل تنازع در قصد و مرام بوده. الفاظی که معترض در تلفیقات شعریه استعمالش را بر حسب شبهه تخیلیه غلط پنداشته و خط بطلان به زعم باطل بر نظمش نگاشته و «کم من عایب قولاً صحیحاً و آفته من الفهم السقیم» پانزده است و من از شعر استادان که معیار سخن سنجان بالاتفاق نظم ایشان است آنچه به خاطر فاطر با تراکم اشغال و اختلال بال حاضر دارم خوانندگان را در معرض اظهار به جهت تذکره و یادآوری اینجا آشکار می‌نمایم (مرتضی قلی‌خان، ۱۳۸۵: ۱۲-۱۱).

و به همین ترتیب برای پانزده واژه «عزوجل، لات و عزی، مرآت، هدیه، ده و دو، ترهات، عقارب، خیرات، تحرک، حشرات، معترف، مابقی، علیهم الصلوات و بضاعه»، نمونه‌هایی از اشعار ناصر خسرو و انوری و عنصری تا مولوی را می‌آورد. درباره برخی از واژه‌ها چون حیات نیز نظر جالب توجهی دارد. به نظر او واژه «حیات از هیچ ذی حیات عدم فصاحت این لفظ در کلمات مسموع نیفتاده و اعظم ادبا پیوسته به نظمش زیب نظام خود داده‌اند (همان: ۱۶) و البته نمونه‌ای ذکر نمی‌کند.

مرتضی قلی با تکیه بر دانش عروضی موضوع اشکالات وزنی که آخوندزاده بر شعر سروش وارد می‌کند و آن را ناشی از بحث از ناتوانی و ناآگاهی شاعر نسبت به وزن شعری می‌داند، توضیح می‌دهد. مرتضی قلی خان با تکیه بر آرای خواجه نصیرالدین طوسی که عقیده داشته است «تمیز در اوزان متقاربه بر حسب ذوق بدون سنجیدن به میزان عروض بسیار افتد که سخت مشکل گردد؛ چه بعضی از اوزان باشد که به ازدیاد حرف یا نقصان حرفی یا اسکان متحرک یا تحرک ساکنی خارج از قواعد مقرر منتقل به بحر دیگر گردد» (همان: ۲۲) ایرادات آخوندزاده را رد می‌کند. او با تقطیع ارکان شعری دوازده بیت از اشعار سروش که مورد نظر آخوندزاده بود، نشان می‌دهد که جابه‌جایی ارکان عروضی در بحر مجتث که سیزده وزن دارد، امری غریب نیست و جزو اختیارات شاعری به شمار می‌رود. نکته دیگر آنکه او بر نظر دیگر آخوندزاده که خط بطلانی بر موضوع سکتۀ وزنی در شعر می‌کشد و این را ایرادی در کار شاعران می‌داند، نقدی مستند وارد می‌کند.

اما حکایت انکار سکتۀ و اسناد غلط به تمام ادبا از صدر اول شعرا الی یومنا هذا امری غریب و به غایت عجیب است؛ چه تمام شعرا از جاهلی و مخضرم و متأخر و معاصر از عرب و عجم و ترک و دیلم را استعمال سکتۀ در کار است و کثیرالورود در نظم اشعار و تخصیص به بحر دگر از بحر در مرور اعوام و دهور نداشته و خط بطلان بر قسمی از اقسامش احدی نگاشته. هرگاه تمثال آن را از شعر متقدمین و متأخرین عرب و عجم که امری لازم الاتباع اهل دفتر و قلم می‌باشند تفصیلی بخواهند، به پایان آید این دفتر حکایت همچنان باقی؛ چو هیچ دیوان، بلکه قصیده خالی از نوع سکتۀ، احدی نشنیده و عاقلی که معرفت جزئی به سیاق نظمش بوده، انکارش در قوه خود ندیده (همان: ۳۰)

مرتضی قلی بر آن است که اغراق از لازمه‌های شعری است و موردی نیست که موجب رنجش خاطر دیگران شود. او تأکید دارد که «اطراء و غلو و اغراق سه باب از محسنات بدیعه بالاتفاقند» (همان: ۳۳) و تعجب می‌کند که چرا آخوندزاده این مورد را فراموش کرده و چنین بر شعر سروش تاخته است و برای تأیید سخنش چند بیتی از شاعران فارسی و عربی نمونه می‌آورد.

این معنی واضح و عالمیان را لایح است که بنای شعر و شاعری بر اغراق است و قرارش از غلو و املاق هر چند پایه دروغش بیشتر مایه رونق و فروغش بیشتر و نص اعدبه اکذبه برین دعوی گواهی مشتهر و به همین علت خداوند جهان خاتم رسل پیمبر آخر زمان را از وصمت شاعری معرا و کلام مجید خود را به شعر مبرا داشته (همان: ۳۱)

در انتهای نامه نیز مرتضی قلی خان جدولی در ۴۹ مورد تنظیم کرده است و در آن غلط‌های نوشتاری و دستوری آخوندزاده را به او گوشزد می‌کند. در مجموع باید گفت این نقد سرآغازی برای نقدهای بلاغی روشمند است. نویسنده برای بیان مطالبش و پاسخ به اشکالاتی که آخوندزاده مطرح کرده، به جای آنکه تکیه بر احساسات و حالات روحی یا حتی حب و بغضی که نسبت به شاعر دارد، کند با مستندات و ارائه نمونه‌های مختلف از شعر شاعران و سخنوران فارسی‌زبان سعی در پاسخ‌گویی داشته است.

از نمونه‌های دیگر نقد توصیفی می‌توان به مقاله «اثر الفاظ» از رشید یاسمی اشاره کرد که در سال ۱۳۰۰ در نشریه شفق سرخ منتشر شده است که طی آن یاسمی با بررسی چند بیت از عنصری و دقیقی به این نتیجه می‌رسد که «در شعر بعد از یافتن فکر و تشخیص اثرات جمال دو چیز لازم است یکی یافتن پارچه زیبا یکی بریدن و دوختن آن به تناسب اندام خیال». منظور وی از بریدن و دوختن آن همان چگونگی بهره‌گیری از کلام برای خیال‌آفرینی است. به نظر یاسمی برای صرف یافتن پارچه زیبا (تفکر مناسب) به خیال‌انگیزی کمک نمی‌کند (یاسمی، ۱۳۰۰: ۴).

از نمونه‌های دیگر این نوع نقد می‌توان به مقاله «سخنی چند درباره سعدی» نوشته محمود افشار اشاره کرد که در سال ۱۳۳۸

در نشریه آینده منتشر شده و به بررسی شعر سعدی از جنبه نکات بلاغی آن پرداخته است، اشاره کرد. بررسی وی بیشتر به همان روش تذکره‌نویسی رایج است که صرفاً با عباراتی چون «نمکین»، «عذب» و ... اشعار را مدح می‌کردند یا برای نشان برتری شاعر نسبت به دیگران سعی در مقایسه میان سعدی با دیگر شاعران دارد. بخش قابل توجه این پژوهش بحث درباره جنبه‌های سیاسی و اجتماعی آثار سعدی است که البته به صورت مختصر و کلی بیان شده است (افشار، ۱۳۳۸: ۳۲۰-۳۲۵)

از نمونه‌های قابل توجه این روش از نقد بلاغی در دوره معاصر می‌توان به کتاب *نقد ادبی در سبک هندی* اشاره کرد که در این کتاب نویسنده به موضوع اهمیت بلاغت در راستای تحلیل متن اشاره می‌کند و عقیده دارد که «دانش‌هایی همچون بدیع، معانی و بیان، عروض و قافیه و ... از دیرباز به عنوان معیارهایی برای زیبایی‌شناسی عناصر ادبی و نقد و ارزشیابی شعر و نثر فارسی و عربی به کار می‌رفته است» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۳۳) و بر همین مبنا نتیجه می‌گیرد که در ادبیات ما نوعی نقد روشمند و معتبر بوده است که مبتنی بر بلاغت است (همان). البته فتوحی نام خاصی برای این نوع نقد در نظر نمی‌گیرد و فقط از نسبتی که میان نقد ادبی و بلاغت برقرار بوده است، سخن می‌گوید. پژوهشگر در این کتاب برای تبیین بهتر مباحث، پس از بیان مقدمات ضروری، کتاب‌های *بدایع الافکار*، *تحفه‌الهند*، *دستورالشعراء*، *انوارالبلاغه* و *جامع‌الصنائع و الاوزان* را که از مهم‌ترین آثار بلاغی سده دهم و یازدهم هستند، بررسی می‌کند. هدف او در این بررسی‌ها تبیین موضوع «ابزاری بودن بلاغت در راستای تحلیل متن» است.

نقد کاربردی - تحلیلی که روش دوم نقد بلاغی، به بررسی نسبت میان بلاغت و ساختار متن ادبی می‌پردازد. در این روش هدف بررسی ماهیت زیبایی اثر در راستای درک مخاطب است که جزو روش‌های جدید و مشترک میان نقد ادبی و فلسفه به شمار می‌آید. در بررسی زیبایی‌شناسانه به سبب محدودیت‌های بلاغت سنتی، بلاغت جدید یا مدرن جایگزین آن می‌شود. در این گونه از نقد بلاغی ابتدا آرایه‌های ادبی موجود در متن شناسایی می‌شود و سپس براساس آن نسبت میان بلاغت و ساختار متن ادبی بررسی می‌شود. با این نگاه بخشی از نقد ساختارگرا کمک‌کننده به نقد کاربردی است. هنگامی که نسبت گونه ادبی با بلاغت آن بررسی می‌شود یا نسبت وزن عروضی اثر ادبی با گونه آن بررسی می‌شود. تقریباً می‌توان گفت تمامی پژوهش‌های مبتنی بر این نوع نقد در شمار نقد بلاغی می‌گنجد.

در این نوع نقد چگونگی بیان اثر ادبی ارزش پیدا می‌کند؛ از این رو مؤلفه‌های خاصی نیز برای آن در نظر گرفته شده است. بلاغت سنتی در پی یافتن معنای قطعی و حتمی بوده است و با تجزیه کلام به اجزای کوچک‌تر درک مخاطب را هدایت می‌کرد، اما روش‌های نوین در بلاغت و ترکیب آن با مباحث زیبایی‌شناسی فلسفی کمک کرد تا به جای پرداختن به اجزای سازنده کلام، به بافت کلام و تصاویر حاصل از عناصر بلاغی توجه کند. در این نوع نقد تناسب، تقارن، ابهام، پویایی و وحدت اثر دارای اهمیت است که به واسطه بلاغت جدید می‌توان به کلیتی منسجم در اثر رسید. بلاغت دیگر در حد پیدا کردن استعاره‌ها و تشبیهات اثر ادبی خلاصه نمی‌شود، بلکه تصویرآفرینی‌ها به واسطه تشبیهات، استعاره‌ها، کنایه‌ها و ... سنجیده می‌شود یا عروض در سطح بررسی موسیقی اثر اهمیت پیدا می‌کند. برای مثال، در نقد بلاغی که نسبت میان وزن و موسیقی اثر با ساختار آن پرداخته می‌شود، می‌توان با بهره‌گیری از مباحث زیبایی‌شناسی، به بررسی چگونگی تأثیرگذاری موسیقی اثر ادبی بر مخاطب و نسبت آن با ساختار متن پرداخت. یکی دیگر از جنبه‌ها زیبایی‌شناسی، بررسی نسبت بلاغت در تصویرسازی است. در مجموع باید گفت در این روش بیشتر هدف سنجش زیبایی و چیستی آن است و به سبب آنکه بخشی از زیبایی شعر یا متن ادبی به خیال و عناصر خیال‌انگیز بستگی دارد؛ از این رو نقد زیبایی‌شناسی را نیز یکی از روش‌های نقد بلاغی به شمار می‌آوریم.

از نخستین تلاش‌های این نوع نقد می‌توان به مقاله «منوچهری شاعر طبیعت» از عبدالحسین زرین‌کوب اشاره کرد که در سال ۱۳۳۱ در نشریه یغما منتشر شده که به بررسی جایگاه طبیعت و چگونگی نمود آن در اشعار منوچهری پرداخته است. به عقیده زرین‌کوب رنگ‌ها و آهنگ‌هایی که در شعر منوچهری جلوه‌گری می‌کنند حکایت از ذوق موسیقایی و نقاشی او دارند. منوچهری

شاعری است که با دقت هرچه تمام‌تر به طبیعت و محیط اطراف نگرسته و آنها را در قالب الفاظ آورده است (زرین‌کوب، ۱۳۳۱: ۳۴۹-۳۵۳). در مقاله دوم با همین عنوان زرین‌کوب توضیح می‌دهد که منوچهری یادآور کسانی چون هوراس و آناکرون است، اما با این تفاوت که بیان او شورانگیزتر از ایشان است و البته در زمینه اندیشه از آنها خالی‌تر و پوچ‌تر است. اشعار منوچهری به نظر زرین‌کوب اشعاری است که بخوانی و در طبیعت زیبا و رنگارنگ آن غرق شوی. (همان: ۵۰۸-۵۰۳).

از دیگر مقالات در این حوزه می‌توان به «درباره قافیه» از محمدرضا شفیعی کدکنی اشاره کرد که در سال ۱۳۴۴ در نشریه سخن منتشر شده، که به نقش قافیه در موسیقی‌سازی کلام پرداخته است. به نظر شفیعی اگر دو غزل یا دو قصیده هم‌وزن را با دو قافیه مختلف بیاوریم، تأثیر این دو شعر متفاوت خواهد شد و برای اثبات نظر خود سه غزل از حافظ را می‌آورد که وزن یکسان دارند، ولی قافیه آنها متفاوت است. او دلیل تفاوت را در کشش گفتاری هر صوت می‌داند که با هم متفاوت است و همین موضوع موجب اختلاف در موسیقی کلام و البته تأثیر بر مخاطب خواهد شد. شفیعی همچنین توضیح می‌دهد که در میان شاعران مولانا با درک درست از قدرت موسیقی آفرینی قافیه‌ها، بیشتر از دیگران به واژه‌ها و صوت‌های قافیه توجه نشان داده است. او همچنین تأکید دارد که عیب‌هایی که قدما از آن با عنوان عیوب قافیه یاد می‌کنند به سبب خللی است که در موسیقی کلام به وجود می‌آورد (شفیعی کدکنی، ۱۳۴۴: ۱۳۰-۱۲۳). در مقاله دوم با عنوان «درباره قافیه» به موضوع جایگاه قافیه و تشخیص‌بخشی به شعر می‌پردازد. به عقیده شفیعی اگر کلمات مهم در جایگاه قافیه قرار بگیرند، موجب افزایش بیش از پیش موسیقی کلام خواهد شد (شفیعی، ۱۳۴۵: ۲۳۲-۲۲۳).

یکی از نمونه‌های موفق این نوع روش بلاغی را می‌توان در کتاب *صور خیال در شعر فارسی* دید. در این پژوهش در بخش نخست با نگاهی تاریخی به موضوع بلاغت در ایران به بررسی چستی صور خیال پرداخته شده است و در بخش دوم با تأکید بر صور خیال اشعار شاعران از رودکی تا ازرقی هروی بررسی شده است. در بخش نخست کتاب که به بلاغت اختصاص دارد، نویسنده به موضوع علم بیان و نقش آن در معناآفرینی اشاره می‌کند و عقیده دارد که «علم بیان شیوه ادای موضوع و معنی به اسلوب‌های مختلف است، و تشبیه بی‌گمان در رأس این اسالیب قرار می‌گیرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۶: ۵۵) و در ادامه به نقش مهم تشبیه در خلق معنا و تصویرآفرینی نیز می‌پردازد. از دیگر نمونه‌های این نوع بررسی‌های بلاغی می‌توان به *صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی* اشاره کرد که در بخشی از این کتاب نیز به موضوع تصویرآفرینی براساس صور خیال نیز اشاره شده است و به عقیده نویسنده «آنچه را که در بلاغت اسلامی در علم بیان مطرح می‌کنند با تصرفاتی می‌توان موضوع و زمینه اصطلاح فرهنگی ایماژ دانست؛ زیرا مجاز و صور خیال گوناگون آن و تشبیه، ارکان اصلی خیال شعری هستند» (طالبیان، ۱۳۷۸: ۲۷).

کتاب *بلاغت تصویر* یکی از آثار پژوهشی که مباحث زیبایی‌شناسی و بلاغت را در کنار همدیگر جمع کرده است. در این کتاب به موضوع بلاغت سنتی و بلاغت جدید در راستای درک و دریافت تصاویر توجه شده است. به عقیده نویسنده «تصویر پرکاربردترین اصطلاح نقد ادبی است که از دیرباز در بلاغت اسلامی مطرح بوده است» (فتوحی، ۱۳۹۸: ۳۷)

عکس مه‌رویان، خیال عارفان: مفهوم‌شناسی خیال در آرای مولانا نوشته حسن بلخاری قهی به بررسی مفهوم خیال در آثار مولانا اختصاص دارد. در این کتاب، نویسنده از بخش نخست نقد بلاغی که یافتن آرایه‌های ادبی و بسامدگیری است، عبور کرده و به بخش سوم، تحلیل ماهیت خیال که به واسطه بلاغت و بهره‌گیری از شیوه‌های بلاغی مختلف بوده، پرداخته است. نویسنده خیال را در دو وجه معرفت‌شناختی و کیهان‌شناختی بررسی کرده است (بلخاری، ۱۳۸۷)

در مقاله «نقد زیبایی‌شناسی هنری در متن ادبی» با نگاه به نسبت میان بلاغت و کلیت و موضوع اثر ادبی به بررسی یک غزل از حافظ پرداخته است. در این پژوهش بلاغت غزل حافظ در سطح آرایه مورد نظر نیست، بلکه فرایند تصویرسازی، موسیقی‌آفرینی و معناآفرینی به واسطه بهره‌گیری از آرایه‌ها و عروض و قافیه مورد بررسی قرار گرفته است (جبری، ۱۳۹۱: ۶۱-۳۱).

در مجموع با نگاه به این دو روش و مفهوم نقد بلاغی، می‌توان گفت در این نقد پایه اولیه بر روی آرایه‌های ادبی متن است که دربرگیرنده آرایه‌های بدیعی و بیانی و عروض می‌شود و لازم است از متن گرفته و دسته‌بندی شود (نقد توصیفی)؛ سپس نسبت میان آرایه‌های ادبی و ساختار کلی متن تعیین می‌شود. در این مرحله معنا و مفهومی که آرایه‌های ادبی بر اساس ساختار نخست به متن و سپس به مخاطب القا می‌کند، بررسی می‌شود و همچنین موضوع تخیل‌آفرینی و شگرهای آن مورد بحث قرار می‌گیرد (نقد کاربردی - تحلیلی). باید دقت داشت که هر یک از روش‌های یادشده خود گونه‌ای از نقد بلاغی به شمار می‌آید که به تناسب روش، هدف خاصی را دنبال می‌کنند.

هدف نقد بلاغی باتوجه به روش‌های آن، تعیین نسبت بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی در راستای بیان معانی و تأثیرگذاری بر مخاطب است؛ بر همین اساس باید گفت هدف در روش نخست نقد بلاغی (نقد توصیفی) صرفاً شناسایی آرایه‌ها و توصیف آرایه‌مندی اثر ادبی است. در روش دوم (نقد کاربردی - تحلیلی) بحث کاربردشناسی آرایه‌ها در راستای درک بهتر مخاطب مطرح است و همچنین تبیین چگونگی بهره‌گیری شاعر یا نویسنده از عناصر زیبایی‌آفرین متن است و همچنین چگونگی جهت‌دهی هنرمند به درک مخاطب با بهره‌گیری از آرایه‌های بلاغی (خواه سنتی، خواه مدرن) به سبب آنکه صحبت از تعیین نسبت آرایه‌ها در فهم متن است، به نقد ادبی مربوط می‌شود و به سبب آنکه به موضوع حال مخاطب و درک او توجه دارد، به بلاغت مربوط می‌شود که جمع آن را با عنوان نقد بلاغی می‌شناسیم.

۴. نتیجه

دانش بلاغت یکی از مباحث درازدامن در ادبیات فارسی به شمار می‌آید که از نخستین سده‌های اسلامی تا امروز همواره مورد توجه بوده است و همین امر موجب گسترش کتاب‌های بلاغی شد و رفته‌رفته گونه‌ای در نقد ادبی موسوم به نقد بلاغی شکل گرفت که تا مدت‌ها نام خاصی برای آن در نظر گرفته نمی‌شد یا نهایتاً با عنوان نقدالشعر یا نقد شعر شناخته می‌شد، امروزه با ورود مباحث میان‌رشته‌ای به ادبیات و تغییر ماهیت بلاغت، لازم است تا بازنگری در تعاریف و نام‌گذاری‌های نیز صورت بگیرد؛ از این رو پژوهش حاضر به بررسی ماهیت نقد بلاغی اختصاص دارد.

با بررسی پژوهش‌های صورت گرفته مشخص شد که موضوع نقد بلاغی به نوعی امری بدیهی در نظر گرفته شده است که نیازی به تعریف چندان ندارد و تعریف آن معمولاً با بلاغت گره خورده است، اما از خلال همان چند تعریف مشخص شد که دقت کافی برای تعریف این گونه نقد ادبی انجام نگرفته است و نیاز به بازتعریف مستند به مطالعات میان‌رشته‌ای دارد. بر همین اساس نقد بلاغی را می‌توان چگونگی بهره‌گیری از دانش بلاغت در راستای تولید معانی و تخیل در مخاطب در متن تعریف کرد. در این تعریف منظور از بلاغت هم بلاغت سنتی (عروض، قافیه، بدیع، بیان و معانی) است و هم بلاغت جدید (مباحث زیبایی‌شناسی، تصویرگری و ...) است.

بر اساس این تعریف می‌توان دو روش برای نقد بلاغی در نظر گرفت: روش نخست که نقد توصیفی نام‌گذاری شده است، به بررسی صنایع بلاغی به کار رفته در متن اختصاص دارد و روش دوم که از آن با عنوان نقد کاربردی - تحلیلی یادشده، به بررسی چگونگی استفاده از آرایه‌های ادبی و شگردهای بلاغی و زیبایی‌شناختی در خلق معنا و تقویت گفتمان‌های موجود در متن پرداخته می‌شود. البته باتوجه به نوع متن می‌توان یک بار آن را بنابر روش توصیفی و سپس بر اساس روش کاربردی - تحلیلی بررسی کرد.

منابع

۱. احمدی، محمد (۱۳۹۶). «ماهیت نقد رتوریک و اهمیت آن در مطالعات ادبی». *بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*. سال

۲. شماره ۳: ۸۷-۷۳.
۲. احمدی، محمد (۱۳۹۷). *رتوریک از نظریه تا نقد*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۳. آخوندزاده، میرزافتحعلی (۱۲۷۴). *مکتوب آخوندزاده*. کاتب ملاحسین غایب‌زاده. نسخه خطی. شماره مدرک ۱۴۵. دانشگاه تهران.
۴. افشار، محمود (۱۳۳۸). «سخنی چند دربارهٔ سعدی». *آینده*، سال چهارم: ۳۴۰-۳۳۵.
۵. آهنی، غلامحسین (۱۳۳۸). *نقد المعانی*. اصفهان: کتابفروشی تایید.
۶. بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۷). *عکس مه‌رویان، خیال عارفان (مفهوم‌شناسی خیال در آرای مولانا)*. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
۷. تجلیل، جلیل (۱۳۷۰). *معانی و بیان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۸. تفضلی، احمد (۱۳۸۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. چاپ پنجم. تهران: سخن.
۹. خاتمی، احمد؛ مشرف‌الملک، مریم؛ سعادت، مریم (۱۳۹۷). «روش نقد بلاغی فروزانفر در سخن و سخنوران». *ادبیات پارسی معاصر*. دوره ۸. شماره ۲: ۶۰-۴۱.
۱۰. جبری، سوسن (۱۳۹۱). «نقد زیبایی‌شناسی هنری در متن ادبی». *مطالعات بلاغی و زبانی*. سال ۳. شماره ۵: ۶۱-۳۱.
۱۱. دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲). *تذکره الشعرا*. به تصحیح ادوارد براون. تهران: انتشارات اساطیر.
۱۲. دیوان‌بیگی شیرازی، سیداحمد (۱۳۶۴). *حدیقه الشعرا*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: زرین.
۱۳. ذوالفقاری، داریوش و نرگس محمدی بدر (۱۳۸۹). «نقد بلاغی بیت معروفی از شاهنامه». *کهن‌نامهٔ ادب پارسی*. سال ۱. شماره ۲: ۲۷-۱۵.
۱۴. رادویانی، محمد بن عمر (۱۳۶۲). *ترجمان البلاغه*. تصحیح احمد آتش. انتقاد ملک‌الشعرا بهار. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
۱۵. رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس (۱۳۱۴). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. تصحیح عبدالوهاب قزوینی، با مقدمهٔ مدرس رضوی. تهران: مؤسسه خاور.
۱۶. رحیمی، سیدمهدی؛ جلیلی جشن‌آبادی، حسن؛ شایان سرشت، اکبر و نوروزی، زینب (۱۳۹۹). «نقد بلاغی هدایت‌المعلمین فی الطب». *مطالعات زبانی و بلاغی*. دوره ۱۱. شماره ۲۲: ۲۱۸-۱۹۱.
۱۷. رشید یاسمی، غلامرضا (۱۳۰۰). «اثر الفاظ». *شفق سرخ*. سال ۱. شماره ۵: ۴.
۱۸. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۱). «منوچهری شاعر طبیعت». *یغما*. سال ۵. شماره ۸: ۳۵۳-۳۴۹.
۱۹. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۱). «منوچهری شاعر طبیعت». *یغما*. سال ۵. شماره ۹: ۵۰۸-۵۰۳.
۲۰. رجایی، محمدخلیل (۱۳۵۳). *معالم البلاغه*. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
۲۱. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۶). *شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب*. چاپ سوم. تهران: جاویدان.
۲۲. سام‌میرزا صفوی (۱۳۱۴). *تحفهٔ سامی*. تصحیح وحید دستگردی. تهران: ارمغان.
۲۳. سلیمانی، علی و محمود مهرآوران (۱۳۹۸). «نقد بلاغی شعر مشروطه با تأکید بر اشعار میرزادهٔ عشقی و ابوالقاسم لاهوتی». *علوم ادبی*. سال ۹. شماره ۱۶: ۲۰۵-۱۶۷.
۲۴. سلیمی، حسین (۱۳۹۹). «درنگی بر پیوندهای معنایی و بلاغی واژگان در ابیاتی از حافظ؛ نگاهی به کتاب مهندسی سخن در سروده‌های حافظ از محمد راستگو». *فنون ادبی*. دوره ۱۲. شماره ۳۲: ۵۲-۳۵.
۲۵. شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۴۴). «دربارهٔ قافیه». *سخن*. سال ۱۵: ۱۳۰-۱۲۰.

۲۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۴۵). «درباره قافیه». سخن. سال ۱۵: ۲۳۲-۲۲۳.
۲۷. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۶). صور خیال در شعر فارسی. تهران: آگه.
۲۸. شمیسا، سیروس (۱۳۷۴). معانی. تهران: میترا.
۲۹. شوقی ضیف (۱۳۹۸). تاریخ و تطور علم بلاغت. ترجمه محمدرضا ترکی. تهران: سمت.
۳۰. طالبیان، یحیی (۱۳۷۸). صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی. کرمان: نشر عماد کرمانی.
۳۱. عرب بافرانی، علیرضا (۱۳۹۰). «نقد بلاغی داستان زال و رودابه شاهنامه فردوسی و داستان جمشید و دختر شاه زابل گرشاسب‌نامه اسدی». مطالعات و تحقیقات ادبی. شماره ۱۶: ۱۶۸-۱۴۵.
۳۲. عوفی، محمد (۱۳۳۵). لب‌الب‌الباب. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابخانه ابن سینا.
۳۳. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۵). نقد ادبی در سبک هندی. چاپ نخست. تهران: سخن.
۳۴. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۹۸). بلاغت تصویر. چاپ چهارم. تهران: سخن.
۳۵. گرین، ویلفرد؛ لیبر، ارل؛ ویلینگهام، جان؛ مورگان، لی (۱۳۸۵). مبانی نقد ادبی. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: نیلوفر.
۳۶. محبتی، مهدی (۱۳۹۰). از صورت تا معنا (جلد اول). تهران: سخن.
۳۷. مرتضی قلی خان (۱۲۸۵). مکتوب مرتضی قلی خان. کتابخانه مدرسه سپهسالار. شماره مدرک: ۲۷۸۰.
۳۸. مهدوی دامغانی، احمد (۱۳۷۵). «در باب بلاغت». نامه فرهنگستان. شماره ۷: ۵۳-۱۵.
۳۹. نظامی عروضی، احمد بن عمر (۱۳۸۸). چهار مقاله. تصحیح محمد قزوینی، به کوشش محمد معین. تهران: زوار.
۴۰. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۲). مجمع الفصحاح. تصحیح مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.
۴۱. همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۳). معانی و بیان. چاپ دوم. تهران: نشر هما.

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی